

Александра Фостиков*Историјски институт, Београд*

aleks.fostikov@gmail.com

Дворски и манастирски комплекси као центри занатства у средњовековној Србији

Апстракт: Током средњег века занатство се, сходно потребама, развијало паралелно како у урбаном, тако и у руралном простору, а на супрот кућној, сеоској, градској и индустрији рударских градова. У зависности од места радње и улоге занатлије, као и економског центра коме он припада, може се поделити на сеоско, градско, рударско, дворско и манастирско. Овом приликом пажња је посвећена занатству у дворском и манастирском комплексу, које је услед фокуса на развој и успон градског занатства до сада било запостављено.

Кључне речи: двор, манастир, занатство, Србија, средњи век

Током средњег века занатство се, сходно потребама, развијало паралелно како у урбаном, тако и у руралном простору, при чему се место занатске радње¹ и положај занатлије одређују како у зависности од физичке локације дате радионице тако и од правне припадности самог занатлије поједином економском центру, односно господару. Тако се, на супрот основи производње коју историјска економија дели на кућну, сеоску, градску и ону у рударским центрима (*Montanindustrie*), занатство у оквиру историјске науке датог периода дели на сеоско, градско, рударско, дворско и манастирско (Parker 1979, 43–45; Fostikov 2019, 30–31).

У оквиру рурално-урбаних односа, као места радње, издвајају се град, трговиште, трг и село/заселак (Мишић 39–49; Petrović 2014; Fostikov 2013, 65; 2020, 41), чији је историјски и географски развој утицао да се временом афирмишу у мрежи насеља као економски центри или централна насеља.²

¹ Место занатске радње дефинише се у односу према економском центру ком правно припада, врсти центра, те удаљености од централног насеља, али и самог економског центра ком ово место рада припада (Fostikov 2020, 40–41).

² Централна насеља се класификују у односу на број функција које обухватају (Mrgić 2012, 285–297).

Додатно, као важни економски центри, издвајају су и двор³ и манастир⁴. Они представљају централна места властелинства, али и центре првог реда, односно урбано насеље у омеђеном или ограђеном простору. То се посебно односи на двор владара и црквеног поглавара (Мојсиловић 1981, 22, 25; Fostikov 2020, 41, 45).

Тако се, паралелно с радом занатлија које су привређивале за световног или сакралног господара на територији властелинства (у случају двора, за владара и поглавара, па и господара области, односно манастира), жива занатска делатност одвијала и у оквиру самог комплекса двора или манастира. Овај тип занатства стога је био концентрисан на територији физички или имагинарно ограђеног економског простора – непосредног дворишта. Са ситуирањем двора у урбани центар, мрежа занатлија опет се понављала према потреби, уз просторна прилагођавања. Сличан облик организације занатлија и економског простора опажа се и у манастирском кругу, уз извесне разлике условљене потребама (Popović S. 1994; Fostikov 2013, 2019).

За разлику од фокуса историографије на развој насеља⁵ и привреду, а посебно рударство, па и градско занатство, дворском и манастирском занатству скоро да није посвећена пажња. Углавном су истраживана

³ О дворовима владара средњовековне Србије целовите студије дали су Новаковић почетком 19. века, а у новије време Здравковић и Ћирковић. Допуну о двору Неродимља доноси рад Петровића (Novaković 1911, 1–54; Zdravković 1965, 143–155; 1975; Ćirković 1984, 67–83; 1997, 423–434; Petrović 2010, 131–140).

⁴ Једину целовиту студију о манастирима дала је Светлана Поповић, док се остали аутори баве само појединачним манастирима. Такође, иста ауторка доноси веома исцрпну библиографију манастира који је укључила у своје истраживање (Popović S. 1994).

⁵ Историографија о појединачним насељима и њиховом развоју на тлу средњовековне Србије изузетно је обимна, а њен преглед с освртом на оне важне и целовите студије доноси Јелена Мргић (Mrgić 2010, 15–21; 2011, 245–259). У том контексту, као капитално дело, треба издвојити рад више аутора настао у ново време под називом *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима*, у ком су обрађена сва важнија насеља тог времена, пропраћена обимним списком свих важнијих извора и литературе од значаја (Leksikon 2010). Како тема овог истраживања нису насеља, нити сами манастири, већ искључиво економски простори дворских и манастирских комплекса, да рад не би био непотребно оптерећен цитирањем у случају помена одређеног насеља, биће стога упућено на одредницу у поменутом Лексикону. У случају појединачног манастира биће наведене само монографије или радови од значаја за сам рад, које уједно садрже осврт на досадашња истраживања и историографију појединог комплекса, као и радови или тематске монографије које се из више углава баве датим манастиром. За сву осталу литературу о појединачном манастиру упућујемо на изнад поменути студију Светлане Поповић.

поједина питања везана за чиниоце занатства и економију властелинства, попут места, улоге и организације занатства, заната и занатлија, као и развој, стратификација и диференцијација појединих заната у оквиру руралне и урбане средине, као и статус занатлија.⁶

Писани подаци, ретки и неравномерно расејани кроз грађу различите генезе, речито упућују на постојање дворских радионица, лепезу заната установљених за потребе двора, развој нове технологије, али и промоцију двора и манастира као расадника вештина. Истраживање додатно отежава скоро потпуни недостатак помена о животу и раду у економском простору ових комплекса, што доводи и до проблема идентификације појединих материјалних налаза. Тако је немогуће одредити функцију девастираних остатака објекта у слојевима током ископавања, осим у случају налаза одређеног алата. Економски простори су нешто више археолошки истражени у оквиру стоних и утврђених владарских и властeosких градова са двором, као и манастирских комплекса. Међутим, археолошка систематска истраживања су тек у зачетку,⁷ а фокус је углавном на важним резиденцијалним и одбрамбеним конструкцијама. Сходно наведеном стању изворне подлоге, за сада се не могу прецизирати све радионице и занати у оквиру ових комплекса. Ипак, синтеза прикупљених података и њихова компарација са страним паралелама⁸ допуштају да се бар у основним потезима ослика занатство унутар ових простора.

Након успона нових држава на територији Римског и Византијског царства, формирање феуда и сизеренства, успоставља се двор, посебно владарски, као важан центар збивања и окупљања. О устројству и свакодневном функционисању домаћег двора скоро и да нема података, посебно у случају првобитних стоних места владара, која нису ни тачно убицирана

⁶ Када се говори о историографији привреде на територији средњовековне Србије треба истаћи да је највећи број студија посвећен рударству, нешто мање трговини и занатству. Детаљнији попис најважније литературе и извора о рударству доноси коауторска монографија Ћирковића, Ковачевић-Којић и Ћук, о трговини Веселиновић, а занатству, као и о овде поменутих темама, Фостиков (Veselinović 1982; Ćirković, Kovačević-Kojić i Ćuk 2002; Fostikov 2019, 2020).

⁷ У првобитним археолошким ископавањима, пажњу археолога не само да економски простори нису привукли, већ је често и покретни материјал, попут оруђа, одбациван као неважан, као што је то случај и код ранијих ископавања Св. Арханђела код Призрена (Milinković 1996, 212).

⁸ У случају дворских комплекса, систематски је истражен оближњи босански стони град Бобовац, чији је детаљан приказ написао Анђелић, који је узео у обзир и стране паралеле (Anđelić 1973), док је као пандан за манастирски комплекс узет једини сачувани идеални план једног манастира са радионицама, познат као План Светог Гала (St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 1092; Carolingian Culture at Reichenau and St. Gall 2012).

нити ископавана. Ипак, поједини налази, везани за двор у оквиру утврђења или престонице, као и ретки писани подаци из тог периода, дозвољавају да се постави премиса да су дворови организовани по општим властеоским принципима тог времена.

Као и сваком властелинском домаћинству тако су и двору била потребна услужна и занатска занимања, а део тих занатлија чинио је и део дворског домаћинства, тзв. куће снабдевања (*domus providenciae*) (Ćirković 1999, 139–142; Berk 2005, 133). Подаци да је властеоска радионица често фигурирала у оквиру византијског градског комплекса, у ком је насељена аристократија, као и да су у 14. и 15. веку и у градовима у унутрашњости средњовековне Србије живели племство и властела, наводе на помисао да су поједине радионице и радиле за њихове потребе. То се посебно види у случају стоних градова, попут Призрена, Крушевца, Београда или Смедерева, у којима се око двора окупљало феудално племство унутар града.⁹ Установа владарских радионица, које су се могле налазити у дворском комплексу, али и даље од њега, позната је како у раној историји Византије, тако и у западноевропским државама датог времена (Ćirković 1999, 139–142; Dagron 2002, 429–43; Berk 2005, 148–149). И поред тога што животи домаћих, па ни владарских радионица за сада нису ближе познати, у случају грнчарског заната сачуване су ознаке међу којима се оне у виду монограма могу приписати двору и властели. Ипак, за сада личности којима припадају нису идентификоване, као ни тачна локација ових радионица (Birtašević 1970, 13–14, 71, 76; Fostikov 2019, 52–53, 143).

Од радионица се, према правилу, у непосредној близини двора јављала ковачница. Присуство ковача, односно оружара и поткивача, на владарском и на властеоском поседу доводи се у везу са производњом оружја и коване коњске опреме неопходних за потребе рата и лова.¹⁰ Такав тренд познат је широм средњовековног европског простора, као и на територији некадашњег СССР-а (Rybakov 1948, 491; Fostikov 2019, 51). У случају средњове-

⁹ Историографски развој и детаљан попис извора и литературе за наведене градове, као и податке о боравку племста у истим дају у својим прилозима у поменутом Лексикону Мишић, Ђокић, Антоновић и Крстић (Мишић 2010, 218–222; Ђокић 2010, 152–160; Antonović 2010, 31–43; Krstić 2010, 264–272). Додатно, социјалној структури градова посвећена је једна конференција под називом *Социјална структура српских градских насеља (12. – 15. век)*, са које је приређен и истоимени зборник, а у новије време друштвеном структуром Призрена детаљније се бавио Мишић (Socijalna struktura 1992; Mišić 2015). Међутим, осим у случају Крушевца, у осталим поменутиим градовима нису истражени економски простори, те нема података о радионицама.

¹⁰ У складу са законом феудалци, војни обавезници, морали су сами да опреме свој одред (Veselinović 1995, 156, 166, 175, 195).

ковне Босне, истражен је престони утврђени град Бобовац који је имао чак три ковачнице у функцији у оквиру дворског комплекса. Прва се налазила на улазу и вероватно је била намењена општим потребама. Она настаје или са ширењем утврде или је инкорпорирана у двор накнадно. Друга, где су радили ковач и поткивач, налазила се у „ширем предворију“ уз бедемски зид поред других просторија несигурне намене. Трећа је била смештена у северозападном делу предворија доње палате, односно у самом двору у ужем смислу, па је зато Анђелић и назива „дворском“ (Anđelić 1973, 47–48, 63).

У оквиру српских средњовековних градова, како досадашња несистематска истраживања указују, налазила се углавном једна ковачница унутар зидина, обично смештена уз бедем.¹¹ Да ли су ови остаци ковачница и алата у случају стоних градова, попут Крушевца, унутар бедема представљали дворске радионице или су у питању оне градских занатлија, за сада нема потврде. Археолошки налази упућују да се у овој ковачници, смештој у северозападном делу брањеног простора, радило оружје и коњска опрема (Ковачевић, 1980, 14–24), што би свакако говорило у прилог томе да је у питању важна радионица (Fostikov 2007, 241–242) чији је рад намењен племству. Како је у питању и престоница са двором, највероватније је да и јесте у питању дворска радионица. За разлику од крушевачке, у ковачници у Сталаћу¹² се, сем оружја и коњске опреме, поправљало изгледа и оруђе (Minić i Vukadin 2007, 51–52). Ипак, пошто се у Сталаћу налази властеоски тип палате (Simić 1990–1991, 95), ковачница је могла да буде господарска или да служи јавној власти.

У оквиру економског простора двора боравили су и сви они који брину о опремању војног одреда, о новцу и драгоценостима, па се сходно томе за дворски комплекс, сем ковача и оружара, првобитно везују и ковница као и златарска радионица која ради за потребе господара. Такав најранији, археолошки потврђен и познати пример, налазимо у случају утврђења на Градини, локалитету који се налази изнад ушћа Себечевске реке у Рашку (Себечевска градина), за које има мишљења да представља и стари град Рас¹³, спаљен пре 1342. године, вероватно у монголској најезди. Овде су се налазиле ковница, у којој је кован новац краља Радослава, као и златарска

¹¹ Сматра се да смештај ковачнице уз бедем има противпожарну функцију (Fostikov 2019, 52).

¹² Осим наведених радова о археолошком истраживању Сталаћа, развој тог града, са пописом извора и литературе даје Ђокић (Ђокић 2010, 284–288).

¹³ Иако се о самом Расу пуно писало и расправљало, и данас су мишљења подељена између старије теорије, коју прихвата Марко Поповић, да је у питању Себечевска градина, и тезе коју је прва понудила Калић, која заступа мишљење да је у питању друга оближња Градина са локалитетом Постоње. Преглед извора и важније литературе о Расу доноси у новије време у свом прилогу Антоновић (Popović M. 1987; Kalić 1986; Ćirković 1997, 425–427; Antonović 2010, 235–238).

радионица (Ćirković 1997, 426). Не улазећи у полемику да ли је у питању заиста стари Рас или не, треба истаћи да величина и опремљеност комплекса унутар бедема, као и постојање палате, свакако указују на утврђење од посебног значаја, те треба претпоставити постојање господарског двора с економским простором унутар зидина. Сходно томе, поменуте радионице треба и приписати дворским. Такође, златарска радионица налазила се у Крушевцу, између бедема и цркве, а недалеко од ковачке радионице (Fostikov 2007, 240; 2019, 75). Мада ковнице нису углавном археолошки тачно убициране, већ су познате по свом ковању (Ivanišević 2001), оне су се налазиле у дворским комплексима, као и у важнијим градовима, где вероватно место налазе у оквиру ужег комплекса утврде, ради надзора и заштите.

Осим поменутих заната, важних за свакодневну активност оних који ратују и оних који се моле, при самом двору изгледа да се јављају и грнчарске радионице. Једна таква радионица била је лоцирана североисточно од цркве Светог Стефана (Јазарице) у Крушевцу, близу златарске и ковачке радионице. Такође, сматра се и да се једна грнчарска радионица налазила у Сталаћу. Мада је њихов статус нејасан, посебно у смислу тога за кога производе, чињиница је да се бар крушевачка налазила непосредно у близини двора, као и на старијим темељима, односно у оквиру дворског економског простора. Стога, ако се прихвати да је ова радионица била активна током средњег века, вероватно да је првобитно и радила за господара, односно владара (Fostikov 2007, 241–242; 2019, 139–141).

У кругу двора налазиле су се често и радионице за fine занате. Међутим, за разлику од заната које карактерише рад са ватром, огњиштем, односно пећи, а чији материјални остаци речито говоре о њиховој намени, ове радионице за fine занате ипак је теже идентификовати у оквиру девастираних непокретних материјалних остатака. С друге стране, налази оруђа не само да су дуго занемаривани, већ и сам углавном устаљен облик алата онемогућује прецизно датирање, па се оно обично креће у распону од неколико векова, изузев у случајевима када одређени догађај или извор не указују на приближно време његовог коришћења (Fostikov 2019, 28). Такође, проналазак оруђа на територији ширег дворског утврђења не значи да је оно и припадало господарској радионици. Међутим, у случајевима налаза оруђа у самом дворском комплексу, попут већ помињаног Бобовца, где су у анексу горње палате место нашли фини занати, о чему говоре калупи за пећњаке и друге украсе који указују на рад гравера и печаторесца, као и остаци боје, припадност радионице није спорна (Anđelić 1973, 58–59, 128). Важно је напоменути и то да само одсуство оруђа не говори о одсуству заната на двору јер занатлије, добро је познато, са собом увек носе своје оруђе рада.

Конечно, сачувани су и ретки писани подаци о дворским радионицама. Тако један наративни извор, „Житије краља Драгутина“, сведочи о по-

стојању радионица сасуда и одежа на његовом двору. Описи поклона које је он „у свом дому правио“ у Дебрцу¹⁴ указују на рад шнајдера и златара, као и низа занатлија који у тој производњи учествују (Danilo Drugi 1988, 67–68). На дворску радионицу наводи и помен подлагања рада цнгара, на челу са протомајстором, манастиру Св. Арханђела. У Призрену се налазила и ковница (Mišić i Subotin-Golubović 2003, 143; Fostikov 2019, 199–200, 408). Како тачне локације ових призренских радионица нису познате, оне се не могу априори приписати дворском комплексу. Од интереса тако остаје и питање не само чијој радионици су цнгари припадали, већ и да ли су ове занатлије у датом случају подлагања остале да раде у свом дотадашњем простору, или су пак прешле и физички у радионицу унутар монашког комплекса?

У дворском комплексу боравиле су у дужем периоду, па и више година, и све оне занатлије које раде у грађевинској струци, као и представници уметничких заната, које су запошљаване за финије радове. Међу осталима, ту су се налазили вешти зидари, клесари и мајстори за дрводељске радове, који су радили на континуираном дограђивању и украшавању дворског здања (Anđelić 1973, 63–64).

У појединим случајевима извори доносе и податке да су веште занатлије запошљаване по позиву господара у оквиру дворског комплекса. Осим сачуваних позива о окупљању мајстора поводом градитељских подухвата или рада на ентеријеру здања, познато је да на позив краља Милутина на двор долазио и млетачки златар Петар, док је кројач Радивоје Дубровчанин радио на двору Радослава Павловића (Fostikov 2019, 75, 99, 101, 123). У случају ових помена, јасно је да су они радили у оквиру дворског комплекса.

Иако у овом тренутку, на основу доступних података, није могуће одредити какав је тачно био статус занатлија које су радиле у оквиру дворског комплекса, има индиција да су оне сврставане у дворане. У оквиру вертикалне мобилности, такав положај могле су да стекну занатлије од значаја, које су добијале титулу дворског мајстора или чак протомајстора, као и оне чије име је нашло место на разрешницама владара или господара (Fostikov i Petrović 2014, 65; Fostikov 2019, 75; 2020b, 89).

Такође, може се опазити и да је пресељење двора пратило премештање појединих занатлија из претходног комплекса, на шта посредно указује распрострање стилова производње ван матичне територије, а посебно њихово ширење на нове области, у складу са хронологијом смене престоница. Тако се чини да је управо премештање двора из Крушевца у Београд,

¹⁴ Овај град и поред тога што је убициран поред истоименог села на десној обали Саве, између Обреновца и Шапца, није археолошки истражен, а историјат Дебрца, са пописом познатих извора и литературе даје у свом прилогу у новије време Узелац (Uzelac 2010, 94).

а затим и у Смедерево, довело и до ширења стилских карактеристика керамике (Sunjak 2001, 255). Свакако оне посебне, највештије занатлије, које су свакодневно радиле за дворске потребе, у процесу сељења су у складу с улогом и статусом настављали да служе господара и на новој локацији. У ратном походу, владара је редовно пратила и инжињерија која је због спремности морала да борави близу господара и у мирнодопским периодима (Fostikov i Petrović 2014, 59–61).

За разлику од дворских комплекса (који било у случају владарског или властеоског, односно господарског, услед недостатка материјалних налаза још увек представљају енигму у домаћем случају), манастирски комплекси делом су истражени, а у неколико случаја то се односи и на њихове економске просторе. Када је реч о сакралном простору, сачуван је и нацрт идеалног манастира – план Светог Гала, који се у континуитету и даље проучава у науци. Према овом нацрту, у оквиру економског простора налазило се низ радионица за производна и услужна занимања. Највећи број занатлија био је груписан у два суседна здања. У првој згради, ближе стамбеном делу за монахе, чије централно место представља „domus et officina camerarii“, били су смештени „mundatores vel politores gladiorum, sutores, sellarii, scutarii, coriarii, tornatores“. У другој згради, ближе спољној ивици комплекса, сходно поменути противпожарним мерама, налазиле су се оне занатлије чији је рад захтевао коришћење ватре и воде, односно „aurifices, fabri ferramentorum, fullones“. Независно од овог блока, додатно су се уз житницу налазили и „tunnariorum domus, tornariorum“ (St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 1092; Carolingian Culture at Reichenau and St. Gall 2012; Zettler 2015; Geary 2018). На основу значења латинских назива из тог времена, у првој радионици у питању су били брусачи и полери оштрица (мачева или/и ножева?), шустери, седлари (или стулари – столари?), штитари (или израђивачи дашчица?), фини обрађивачи коже и резбари, односно златари, ковачи гвожђа и алата, и бјелилници у суседној. Поред житнице налазили су се бачвари и остали обрађивачи дрвета, при чему остаје нејасна разлика између овде наведених, који су можда радили и разне дрводељске послове, па и сече и обраде дрвета, од оних који се помињу баш као мајстори резбари. У случају радионице поред бачварске, можда је била у питању дрвара – место за грубу обраду и место чувања, или пак простор за рад колара?¹⁵

Присуство златара у манастирским комплексима, а посебно оним значајним, попут задужбина владара и касније обласних господара, неоспор-

¹⁵ Тумачење назива појединог заната није увек једноставно, како то сведоче бројни примери. Тако се дешава да исти назив може бити и другачије протумачен. У датом случају не постоји слагање око тога који су тачно занати овде у питању, те су наведене различите могућности тумачења (Willis 1848, 111–112; Carolingian Culture at Reichenau and St. Gall 2012; Fostikov 2019, 271–282).

но је. Ови златари највероватније да су припадали, као и на другим територијама тог времена, црквеном миљеу или су ангажовани да раде за његове потребе. Према досадашњим налазима претпоставља се да се тако у Студеници¹⁶, међу осталима, налазила и једна златарска радионица (Popović S. 1994, 112; Coatsworth and Pinder 2002, 208–210; Fostikov 2019, 70–71, 74).

Такође у манастирима се мора очекивати постојање ковачнице, макар за основне потребе. Тако се у манастиру Светих Арханђела код Призрена¹⁷ налазило изгледа огњиште за обраду метала. У Раваници¹⁸ је потврђена ковачка радионица са пећима и калупима за метал, а у манастиру Светог Николе (манастир Намасија), код данашњег села Забреге,¹⁹ пронађена је у северном делу комплекса ковачница са две пећи (Popović S. 1994, 112–113; Brmbolić 2001, 441–447). Ковачницу у свом дворишту изгледа да је имао и пирг у Хрусији²⁰ (Grujić 1935, 10).

Нешто више налаза постоји у случају грнчарских радионица. Једна је тако регистрована у Студеници на потезу између капеле Светог Димитрија и Источне капије. Податак да се она хронолошки датира у време прве градитељске фазе овог манастира говори да је њено место предвиђено у основном плану комплекса. Такође, има мишљења да се и у Милешеви²¹ радила керамика, као и да је у случају Раванице део пећи вероватно служио и за керамику. У манастиру Намасији, близу ковачнице, налазе се пећи и сушара за керамику на два спрата, која је можда имала и додатне намене. Локалне грнчарске радионице потврђене су и у појединим манастирима у Бугарској. Од алата у Намасији, сем ковачког оруђа, нађено је и оно за обраду коже, као и израду грнчарије. У новије време откривене су и у Манасији²² две

¹⁶ Манастир Студеница у континуитету је у фокусу истраживача, а посвећено јој је и више зборника радова насталих поводом научних скупова, у којима се, осим у овде наведеним радовима, налазе детаљни пописи извора и литературе (Osam vekova Studenice 1986; Studenica i vizantijska umetnost 1988; Manastir Studenica 2016). У новије време и детаљно је археолошки истражена, као и њен комплекс (Popović M. 2015).

¹⁷ О манастиру Светих Арханђела детаљније су писали Мишић и Суботин у својој коауторској монографији (Mišić i Subotin-Golubović 2003).

¹⁸ О манастиру Раваници, осим радова које доноси Светлана Поповић у обимној библиографији своје исцрпне студије, преглед новије литературе даје Стародубцев (Popović S. 1994; Starodubcev 2012).

¹⁹ Једине познате податке о манастиру Намасији доноси Брмболић, који га је и археолошки истраживао (Brmbolić 1984).

²⁰ Пиргом у Хрусији бавила се детљаније Мирјана Живојиновић (Živojinović 1986).

²¹ О Милешеви је такође одржан научни скуп, чији зборник радова садржи богату библиографију о датом манастиру (Mileševa u istoriji srpskog naroda 1987).

²² Манастир Ресава доста је проучаван у домаћој историографији. Попис важнијих извора и литературе доноси у свом прилогу Миљковић, а у исти је

пећи од којих је једна занатска, али њена функција и датирање нису за сада поуздано прецизирани. Мада има мишљења да је могла да служи за израду керамике, нема слагања да ли и оригинално потиче из времена средњег века (Popović S. 1994, 112; Milinković 1996, 217; Vrbolić 2001, 441–447; Matović 2013; Vikić 2015, 135–137). На крају треба истаћи и да је у новијим археолошким истраживањима Студенице откривен алат за обраду дрвета, али и за дрворезбарење, за који се сматра да указује на постојање радионице за фину обраду дрвета у приземљу грађевине II-а где је и нађен, лоцираној на северној страни комплекса (Popović M. 2015, 243–245).

Док су домаћи манастири пратили просторну организацију византијског узора у дефинисању културних места и места боравка монаха, економски део није унапред прецизиран и исти је успостављан у односу на природну средину и потребе, према истоку, северу или југу, а заједно са другим пратећим објектима који се простиру уз ограду око цркве. Где је било могућности, економски простор лоцира се и поред реке. Додатно, мада поменути идеални план Светог Гала садржи велики број радионица, у стварности, бар на основу познатих података, како на тлу средњовековне Србије тако и Европе тог времена, сваки манастир је у складу са сопственим потребама и организовао поједине радионице (Mojsilović 1981, 19, 33–34; Vikić 2015, 135; Rusu 2015, 100). Судећи према досадашњим сазнањима, економска зона је била одвајана преградним зидом, бар у оним случајевима где је производња превазилазила потребе манастира. Такви случајеви потврђени су у Раваници и Намасији, где се у северној зони лоцира одвојени економски простор. Ова преграда видљива је и на гравури Дечана²³ која потиче из 17. века. Такође, споредни улаз у омеђени манастирски круг везан је за тај економски део (Mojsilović 1981, 33–34).

Да су занатлије пребивале и радиле у манастирском кругу, као и под којим условима, говори и поглавље Правила Светог Бенедикта „Cap. LVII: De artificibus monasterii“, као и његови каснији коментари међу којима су посебно значајни они Хилдемара од Корбија из средине 9. века (Hildemar of Corbie ca. 845). Према правилима, манастир је морао да буде приликом оснивања снабдевен и свиме што је потребно, па бројни извори набрајају дарове владара, као и подлагање занатлија (Fostikov 2019, 18), али у овим списковима нису сачувана имена оних занатлија које бораве и раде у манастирским радионицама и комплексима.

био теме и научног скупа, чији зборник радова садржи библиографију о датом манастиру (Miljković 2010, 240–242; Srednji vek u srpskoj nauci 2019).

²³ Манастир Дечани детаљније је обрађен и у зборнику са скупа о истом, који садржи преглед важније литературе и извора (Dečani i vizantijska umetnost 1989). У новије време објављена је и монографија о Дечанима (Čanak-Medić, Milka i Branislav Todić 2005).

Мада се може помишљати да су ове радионице у оквиру манастирских комплекса биле намењене раду подложника из редова зависног становништва, попут мајсторија или сокалника,²⁴ треба истаћи да су у њима свакако радиле слободне занатлије, као и да је део њих био монашког статуса. Поједини занати везани су и за свете личности. Тако се Адам представљао као ковач у хришћанској уметности, Јосиф се сматра да је био ковач или тектон (градитељ, архитекта), док се Исус опредељује и као дрводеља и као градитељ (Helms 2006, 451–471; Fostikov 2019, 38–39). Сами монаси често су израђивали себи потребне ствари, а сем преписивањем у скрипторијумима бавили су се и уметничким занатима, или пак припадају уметничким или уметничко-занатским радионицама. Тако, већ рад у скрипторију захтевао је сарадњу различитих занатлија, које су се бавиле производњом материјала па и злата за писање, уметнички рађених окова... (Fostikov 2019, 197).

Када се говори о двору и манастиру, као економском центру и централном насељу, треба имати у виду да двор и манастир представљају и технолошки као и културни центар преко ког пристижу новитети, који се шире из центра ка периферији. Тако се у случају средњовековног руског простора и рана употреба кола везује за двор (Rybakov 1948, 342). Данас остаје непознато какав извештај је Стефан Немања добио по повратку посланства из Нирнберга, које је приликом боравка у том граду за Божић, децембра 1188. године, предало драгоцене поклоне цару Фридриху а уједно преузело његове за Немању (Komatina 2016, 75–76). У европским манастирима налазиле су се и уметничке радионице које су шириле „artes leviores quos mechanicas vocant“ (Kulischer 1957, 77). Једној таквој домаћој радионици припадао је и монах часовничар Лазар, који је израдио и први механички сат у Москви 1404. године (Uzelac 2019, 90). Такође, треба имати у виду и да су манастири, а посебно владарске задужбине и они у које се повлачила господарска елита након замонашења, свакако у сопственом кругу имали различите радионице за њихове потребе.

Приложени примери указују и да се у домаћим дворским и манастирским комплексима, као и широм средњовековног европског простора, јавља низ радионица. За разлику од манастира, чији је круг омеђен те нема недоумице чија је радионица, у случају тврдох стоних градова тешко је направити дистинкцију између господарске и градске радионице, а посебно

²⁴ Ако занемаримо појединачне примере социјалне мобилности, којих сигурно да је било, и поред тога што се међу зависним становницима јављају мајсторије, као и сокалници чији су статус по одредбама Дечанских повеља стицали прекобројни мајсторски синови, мора се узети у обзир да они ипак у основи спадају у работнике, односно у оне „који земљу држе“ (Mihaljčić 2006, 71, 154 чл. 22). Детаљније о слојевима зависног становништва, мајсторијама и сокалницима, као и њиховом међусобном односу, видети у радовима Тријића, Фостиков и Мишића (Trijić 2002–2003, 3–28; Fostikov 2013, 53–53; Mišić 2019, 115–122).

без писаних извора и несистематског археолошког истраживања. На основу досадашњих сазнања, у дворском комплексу се јављају ковачка, златарска, грнчарска и шнајдерска, а вероватно и обућарска радионица. Такође, двор првобитно прати и ковница. У њима су радили ковачи, поткивачи, оружари, златари, јувелири, грнчари, занатлије које раде на производњи и украшавању одеће и обуће, а вероватно и финих заната, попут граверског. У случају манастира, то су ковачка, златарска, грнчарска, а на основу алата може се претпоставити и постојање кожарске радионице. Овима се морају додати и радионице са занатлијама за производњу саставних елемената књига, посебно при скрипторијумима. Њихове радионице и просторије, према правилу, смештене су у економском делу комплекса.

Ипак, набројане радионице не представљају ни део производње, нити говоре колико је занатлија и којих струка у њима радило. Међу њима, свакако да су се налазили мајстори свог звања. Монаси и црквена лица срећу се у радној улози занатлије у световном окружењу, као и световна лица на раду у манастиру. Осим занатлија које су у комплексима у континуитету боравиле, јављају се и оне које путују са господаром, или ради посла ту бораве током дужег периода. У случају последњих, а нарочито тамо где је посао био везан за велики градитељски подухват, поједине занатлије су остајале и низ година.

На крају треба истаћи да већ само оцртавање ових комплекса из угла економског простора указују да двор и манастир представљају не само економски центар властелинства, односно регалних, господарскихседа, већ и условно речено урбану конструкцију, која је и насеље првог или другог реда, како за своју област, тако и у шеми насеља. Даља археолошка истраживања ових економских простора и анализирање писаних извора кроз призму отворених питања, омогућиће не само боље познавања рада, места, улоге и статуса занатлија, које су у њима радиле и боравиле, већ и убикацију радионица и њихове структуре, чиме ће се стећи и детаљнији увид у свакодневни живот и пословање дворских и манастирских комплекса.

Извори и литература

- Anđelić, Pavao. 1973. *Bobovac i kraljeva Sutjeska; stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Antonović, Miloš. 2010. „Beograd“. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 31–43. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Antonović, Miloš. 2010. „Ras“. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 235–238. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Berk, Piter. 2005. “Dvoranin”. U *Čovek renesanse*, priredio Eudjenio Garin, 129–156. Beograd: Clio.

- Bikić, Vesna. 2015. "Pottery manufacture in the Studenica Monastery: Preliminary considerations". *Starinar* LXV: 131–144.
- Brmbolić, Marin. 1984. *Manastir Namasija*. Paraćin: SIZ kulture opštine. Paraćin – Vuk Karadžić.
- Brmbolić, Marin. 2001. "Zidana peć iz manastira Namasija". *Zbornik Narodnog muzeja – serija: Arheologija* 17 (1): 441–447.
- "Carolingian Culture at Reichenau and St. Gall". 2012. University of Virginia; University of California at Los Angeles; University of Vienna. Published by the UCLA Digital Library. Accessed May 20, 2021. <http://www.stgallplan.org/>.
- Cunjak, Mladjan. 2001. "Neke sličnosti između Kruševca i Smederevskog grada i uticaj stalačko-kruševačke keramike na smederevsku keramičku proizvodnju". U *Arheološka nalazišta Kruševca i okoline*, uredili Nikola Tasić i Ema Radulović, 253–263. Kruševac: Narodni muzej; Beograd: Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Birtašević, Marija. 1970. *Srednjovekovna keramika*. Beograd: Muzej grada Beograda.
- Coatsworth, Elizabeth and Michael Pinder. 2002. *The Art of the Anglo-Saxon Goldsmith: Fine Metalwork in Anglo-Saxon England, its Practice and Practitioners*. Rochester, NY: Boydell Press.
- Ćirković, Sima. 1984. "Vladarski dvori oko jezera na Kosovu". *Zbornik za Likovne umetnosti Maticke srpske* 20: 67–83.
- Ćirković, Sima. 1997. *Rabotnici, vojnici, duhovnici*. Beograd: Equilibrium.
- Ćirković, Sima. 1999. "Dvor". U *Leksikon srpskog srednjeg veka*, uredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, 139–142. Beograd: Knowledge.
- Ćirković, Sima, Desanka Kovačević-Kojić i Ruža Ćuk. 2002. *Staro srpsko rudarstvo*, Beograd–Novi Sad.
- Čanak-Medić, Milka i Branislav Todić. 2005. *Manastir Dečani*. Muzej u Prištini: Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije – Mnemosyne: Srpski pravoslavni manastir Visoki Dečani. Beograd: Cicero.
- Dagron, Gilbert. 2002. "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries". In *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century II*, edited by Angeliki E. Laiou, 393–461. *Dumbarton Oaks Studies*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series *Dumbarton Oaks Studies*: Dumbarton Oaks.
- Daniilo Drugi. 1988. *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih. Službe*. Priredili Gordon Mak Danijel i Damjan Petrović. Preveli Lazar Mirković, Dimitrije Bogdanović i Damjan Petrović. Beograd: SKZ.
- „Dečani i vizantijska umetnost sredinom XIV veka: međunarodni naučni skup povodom 650 godina manastira Dečana, septembar 1985“. 1989. Uredio Vojislav J. Đurić. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Priština: Jedinstvo.
- Đokić, Nebojša. „Kruševac“. 2010. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 152–160. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Đokić, Nebojša. 2010. „Stalać“. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 284–288. Beograd: Zavod za udžbenike.

- Fostikov, Aleksandra. 2007. „Zanatstvo u Kruševcu i okolini u 14. i 15. veku. Prilog proučavanju zanatstva u srednjovekovnoj Srbiji“. U *Moravska Srbija: istorija – kultura – umetnost: zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa*, uredio Siniša Mišić, 231–248. Kruševac: Istorijski arhiv; Beograd: Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta.
- Fostikov, Aleksandra. 2013. „Zanatstvo srednjovekovne Srbije u svetlu tri povelje iz 14. veka“. *Beogradski istorijski glasnik* 4: 51–69.
- Fostikov, Aleksandra i Vladeta Petrović. 2014. „Prilog proučavanju vojne uloge zanatlija u srednjovekovnoj Srbiji“. *Beogradski istorijski glasnik* 5: 59–69.
- Fostikov, Aleksandra. 2019. *Zanatstvo srednjovekovne Srbije*. Smederevo: Istorijski institut Beograd, Narodni muzej Požarevac (SD Press).
- Fostikov, Aleksandra. 2020. „Mesto zanatske radnje – tipologija zanatskih naselja u srednjovekovnoj Srbiji“. *Beogradski istorijski glasnik* 11: 39–48.
- Fostikov, Aleksandra. 2020b. „Mobilnost zanatlija na teritoriji srednjovekovne Srbije“. *Istorijski časopis* LXIX: 81–97.
- Geary, Patrick J. 2018. „Carolingian culture at Reichenau and St. Gall“. *Archeologia e Calcolatori (Journal of Archaeological Computing)* Supplemento 10: 107–122. <https://doi.org/10.19282/ACS.10.2018.07>.
- Grujić, Radoslav. 1935. „Gusari na Svetoj Gori i hilendarski pirk Hrusija, od XII do XV veka“. *Glasnik Skopskog naučnog društva* 14: 1–32.
- Helms, Mary W. 2006. „Joseph the Smith and the Salvational Transformation of Matter in Early Medieval Europe.“ *Anthropos* 101(2): 451–471.
- Hildemar of Corbie. ca. 845. *Expositio Regulae Sancti Benedicti*. Dostupno u okviru digitalnog projekta: The Hildemar Project. 2014. Edited by Albrecht Diem, et al. Accessed May 20, 2021. <http://www.hildemar.org/>.
- Ivanišević, Vujadin. 2001. *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*. Beograd: Stubovi kulture.
- Kalić, Jovanka i Dušan Mrkobrad. 1986. „Utvrdjeni kompleks na Gradini kod Postenja (Novi Pazar)“. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 3: 205–208.
- Komatina, Ivana. 2016. „Srbi na putu krstaša“. *Istorijski časopis* 65: 66–73.
- Kovačević, Mirko. 1980. „Profana arhitektura srednjovekovnog Kruševca: rezultati dosadašnjih istraživanja“. U *Arheološka istraživanja Kruševca i Moravske Srbije*, uredio Đurđe Bošković, 13–24. Beograd: Arheološki institut; Kruševac: Narodni muzej.
- Krstić, Aleksandar. 2010. „Smederevo“. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 264–272. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Kulischer, Josef. 1957. *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*. Zagreb: Kultura.
- „Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja: prema pisanim izvorima“. 2010. Uredio Siniša Mišić. Beograd: Zavod za udžbenike.
- „Manastir Studenica: 700 godina Kraljeve Crkve“. 2016. Beograd: SANU.
- Matović, Dragana. 2013. „U Manasiji pronađena jedina manastirska kuhinja“. *Novosti* 22. avgust 2013. <https://www.novosti.rs/vesti/kultura.71.html:450308-U-Manasiji-pronadjena-jedina-manastirska-kuhinja>.
- Mihaljčić, Rade. 2006. *Zakoni u starim srpskim ispravama, pravni propisi, prevodi, uvodni tekstovi i objašnjenja*. Beograd: SANU.

- “Mileševa u istoriji srpskog naroda: međunarodni naučni skup povodom sedam i po vekova postojanja, juni 1985”. 1987. Uredio Vojislav J. Đurić. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Milinković, Mihailo. 1996. “Nova arheološka istraživanja kompleksa sv. Arhandela kod Prizrena”. *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 11: 208–223.
- Miljković, Ema. 2010. „Resava”. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 240–242. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Minić, Dušica i Obrenija Vukadin. 2007. *Srednjovekovni Stalać*. Beograd: Arheološki institut; Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Mišić, Siniša i Tatjana Subotin-Golubović. 2003. *Svetoarhandelovska hrisovulja*. Beograd: Istorijski institut.
- Mišić, Siniša. „Prizren”. 2010. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 218–222. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mišić, Siniša. 2013. “Zaselci u srednjovekovnoj Srbiji”. *Beogradski istorijski glasnik* 4: 39–49.
- Mišić, Siniša. 2015. “Društvena struktura Prizrena u 14. veku”. U *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević Kojić*, uredili Rajko Kuzmanović, Dragoljub Mirjanić, Đuro Tošić, 319–325. Banja Luka: ANURS. Laktaši: Grafomark.
- Mišić, Siniša. 2019. *Srpsko selo u srednjem veku*. Beograd: Evoluta.
- Mrgić, Jelena. 2010. “Pregled historiografije o srednjovekovnim gradovima, tvrđavama i trgovima srpskih zemalja”. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja: prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 15–21. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Mrgić, Jelena. 2011. „Cives et civitates: urban studies in recent Serbian historiography: in memory of prof. Sima Ćirković”. U *Spomenica akademika Sime Ćirkovića*, uredio Srđan Rudić, 245–259. Beograd: Istorijski institut.
- Mrgić, Jelena. 2012. “Proučavanje `centralnih` naselja u istorijskoj geografiji Bizantijskog carstva na Balkanu i mogućnosti primene nove metodologije”. U *Vizantijski svet na Balkanu*. Knj. 2 (Posebna izdanja, knj. 42/2), uredili Bojana Krsmanović, Ljubomir Maksimović, Radivoje Radić, 285–297. Beograd: Vizantološki institut SANU.
- Mojsilović, Svetlana. 1981. “Prostorna struktura manastira srednjovekovne Srbije”. *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika* XIII: 7–45.
- Novaković, Stojan. 1911. “Nemanjičke prestonice Ras – Pauni – Nerodimlja”. *Glas Srpske kraljevske akademije* 88: 1–54.
- „Osam vekova Studenice”. 1986. Beograd: Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve.
- Parker, William N. 1979. “Industry”. In *The New Cambridge Modern History. Companion volume*, edited by Peter Burke, 43–45. Cambridge University Press, 1979.
- Petrović, Vladeta. 2014. “Društvena i prostorna struktura srpskih gradskih naselja u poznom srednjem veku”. PhD diss., Faculty of Philosophy in Belgrade. IS DD 247.
- Petrović, Vladeta. 2014. “Gora Prozrak i dvor Nerodimlja”. *Istorijski časopis* 59: 131–140.

- Popović, Svetlana. 1994. *Krst u krugu: arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture: Prosveta.
- Popović, Marko. 1987. *Stari grad Ras*. Beograd.
- Popović, Marko. 2015. *Manastir Studenica. Arheološka otkrića*. Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture: Arheološki institut. Beograd: Publikum.
- Rusu, Adrian Andrei. 2015. "Spatial organization and monastic life in Bizere abbey". In *Monastic Life, Art, and Technology in the 11th – 16th Centuries*, edited by Ileana Burnichioiu, 91–112. Mega Publishing House.
- Rybakov, Boris Aleksandrovich. 1948. *Remeslo Drevnej Rusi*. Moskva: AN SSSR.
- Simić, Gordana 1990–1991. "Palata Golubačkog grada". *Saopštenja XXII-XXIII*: 77–101.
- "St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 1092: Plan of Saint Gall". Virtual Manuscript Library of Switzerland. <http://dx.doi.org/10.5076/e-codices-csg-1092>.
- „Socijalna struktura srpskih gradskih naselja (12. – 15. vek)“. 1992. Uredili Jovanka Kalić, Miloslav Čolović. Smederevo: Muzej u Smederevu; Beograd: Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta.
- „Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti. X: šest vekova od završetka gradnje manastira Manasije“. 2019. Dani srpskoga duhovnog preobraženja. Despotovac: Narodna biblioteka "Resavska škola"; Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Starodubcev, Tatjana. 2012. „O portretima u Ravanici“. *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 49: 333–354.
- "Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine: međunarodni naučni skup povodom 800 godina Manastira Studenice i stogodišnjice SANU". Urednik Vojislav Korać. 1988. Beograd: SANU.
- Trijčić, Vladan. 2002–2003. „O sokalnicima“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 68–69 (1–4): 3–28.
- Veselinović, Andrija. 1982. „Trgovina u Srbiji u doba Despotovine“, MA diss., Faculty of Philosophy in Belgrade. IS MR 123.
- Veselinović, Andrija. 1995. *Država srpskih despota*. Beograd: Vojska.
- Uzelac, Aleksandar. 2010. „Debrč“. U *Leksikon gradova i trgova srednjovekovnih srpskih zemalja – prema pisanim izvorima*, uredio Siniša Mišić, 94. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Uzelac, Aleksandar. 2019. "Lazar Svetogorac – srpski monah i časovničar između istorije i mita". *Beogradski istorijski glasnik* 10: 77–90.
- Zdravković, Ivan. 1965. "Prilozi za proučavanje dvoraca i drugih spomenika kulture u srednjovekovnoj Srbiji". *Zbornik zaštite spomenika kulture* 16: 143–155.
- Zdravković, Ivan. 1975. *Srednjevekovni gradovi i dvorci na Kosovu*. Beograd.
- Zettler, Alfons. 2015. "Spaces for servants and provendarii in Early Medieval Monasteries. The example of the virtual monastery on the Plan of Saint Gall". *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre. BUCEMA [Online], Hors-série* 8: 1–18. Online since 30 January 2015. <https://doi.org/10.4000/cem.13624>.
- Živojinović, Mirjana. 1986. „Hilandar i pirk u Hrusiji“. *Hilandarski zbornik* 6: 59–82.
- Willis, Robert. 1848. "Description of the ancient plan of the Monastery of St. Gall, in the ninth century". *Archaeological Journal* 5 (1): 85–117. <https://doi.org/10.1080/00665983.1848.10850686>.

Aleksandra Fostikov
Institute of History Belgrade, Serbia

*The Court and the Monastery Complexes
as Centers of Craft Production in Medieval Serbia*

Being important economical centers on the territory of medieval Serbia and places that in the division of power into sacral and secular stood out, the court and the monastery were the central places of the manor but also first grade centers i.e. urban settlements within boundaries or fence-encircled areas. This was especially the case with the court of the ruler or the head of the church. Thus, in parallel with the craftsmen who were working for the sovereign, landlord or for the monastery on the territory of the manor – the craftsmanship activity was also taking place within the court or monastery complex – on the territory of physically or imaginarily enclosed economic space – the immediate courtyard.

Unlike monasteries whose yard had been encircled and so there is no doubt to whom the workshop actually belonged, in the case of the fortified capital cities, it is difficult to make a distinction between the lord and city workshops. This is especially the case when there are no written sources or systematic archaeological excavations. Based on current knowledge it can be assumed that within the palace complex there were a blacksmith, a goldsmith, a mint, a potter and a tailor, and very likely shoemaker workshops. They were appropriately employing blacksmiths, weavers, gunsmiths, goldsmiths, jewelers, potters, craftsmen who worked on the production and decoration of clothes and shoes, and probably persons practicing the fine crafts, such as engraving. In the case of monasteries, there were blacksmith, goldsmith and potter workshops, and based on the tools it can be assumed that leather production was also present. Workshops with artisans for the production of the essential elements of books, especially within the scriptoriums, should be added to this list as well.

Among them, the most skilled ones were certainly the craft masters. The monastery and church circle were common to found in the working role of craftsmen in a secular environment, as well as secular persons working in the monasteries. Apart from the craftsmen who lived continuously in the complexes, there were also those who traveled with their masters, or stayed within the complexes for a prolonged time due to their working obligations. In that case and where the work was related to a large construction project, some of them stayed within the complexes for years.

Key words: court, monastery, craft production, Serbia, Middle Ages

Complexes de château et monastiques comme centres d'artisanat dans la Serbie médiévale

Au cours du Moyen Âge l'artisanat se développe, en accord avec les besoins, dans l'espace urbain aussi bien que dans l'espace rural, et contrairement à l'industrie domestique, rurale, urbaine et celle des villes minières en fonction de l'emplacement de l'atelier et du rôle de l'artisan, ainsi que du centre économique auquel il appartient; c'est pourquoi il peut également être divisé en artisanat rural, urbain, minier, de château et monastique. Dans cet article l'attention est consacrée à l'artisanat dans les complexes de château et monastiques, qui, du fait de la concentration sur le développement et l'essor de l'artisanat urbain, a jusque ici été négligé.

Mots clés: cour, monastère, artisanat, Serbie, Moyen Âge

Primljeno / Received: 3.06.2021

Prihvaćeno / Accepted for publication: 30.07.2021